

Din ve Bilim
Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi

Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
Region and Science - Journal of Muş Alparslan University Faculty of Islamic Sciences
e-ISSN: 2667-7717 Aralık/December 2022, 5(2): 279-292

Taklit ve Taassup Üzerine Felsefi Bir İnceleme

A Philosophical Study on Imitation and Bigotry

Fevzi YİĞİT

Doç. Dr, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı / Assoc.
Prof, Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Department of Islamic Philosophy,
Sivas/Türkiye

fevziyigit58m@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-9420-5186

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 06 Kasım / November 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 07 Aralık / December 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.47145/dinbil.1200066

Atıf / Citation: Yiğit, Fevzi. "Taklit ve Taassup Üzerine Felsefi Bir İnceleme / A Philosophical Study on Imitation and Bigotry". *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 5/2 (Aralık 2022): 279-292. doi: 10.47145/dinbil.1200066

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dinbil> | **mailto:** dinbil@alparslan.edu.tr

Telif Hakkı&Lisans / Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Published by Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Muş, 49250 Turkey.

Öz

Bu makale, taklit ve taassubun mahiyetini ortaya koymaya çalışmaktadır. Denilebilir ki makalenin amacı, taklit ve taassubun; “medeniyet ve kültürün iki temel dayanağı olan bilgi ve sevginin” yerine geçerek bireysel ve toplumsal yetkinliğe engel olduğunu, dile getirmektir. Bir başka ifadeyle makale, genel olarak bilgi ve sevgi temelinde inşa edilmeyen toplumların taklit ve taassup üzerine inşa olduklarını vurgulamaktadır. Örneğin son Peygamberden hemen sonra taklit ve taassubun yaygınlaştığı, bir tür statüko oluşturulduğu, buna bağlı olarak tarihin kutsandığı ve mitolojik dini anlatının hâkim kılınarak Müslümanların adeta tarihe hapsedildiği söylenebilir. Müslümanların taklit ve taassubun yerildiği âyetleri, salt cahiliye Araplarına yöneltilmiş eleştiriler şeklinde okuyarak içine düştükleri cehaleti, sırtlarını döndükleri aklı, varlık ve birlik fikrinden doğan sevgiyi görmediklerini söylemek gerekir. Bu durumu, başkalarını eleştirmenin kolaylığı içerisinde insanın kendi hatalarını görmekte zorlanmasına bağlayabiliriz. Taklit ve taassup konusunda bilginler ile halkı birbirinden ayırt etmek gerekir. Halkın uzmanları taklidi normal iken bilginlerin taklit ehli olması kabul edilemez. Makalede metot olarak felsefi analiz ve karşılaştırma yöntemi kullanılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Felsefesi, Taklit, Taassup, Bilgi, Sevgi.

Abstract

This research is trying to reveal the nature of imitation and bigotry (what it is or is not). It can be said that the aim of the article is to express that imitation and bigotry hinder individual and social competence by replacing “knowledge and love, the two main pillars of civilization and culture”. In other words, the article emphasizes that societies that are not generally built on the basis of knowledge and love are built on imitation and bigotry. For example, it can be said that just after the last Prophet, imitation, bigotry became widespread, a kind of status quo was established, history was sanctified accordingly, the mythological religious narrative was made dominant, and Muslims were almost imprisoned in history. It should be said that Muslims do not see the ignorance they have fallen into, the reason they turn their backs on, the love that arises from the idea of existence and unity, by reading the verses in which imitation and bigotry are reproached only as criticisms directed at the Arabs of ignorance. We can attribute this to the difficulty of seeing one's own mistakes with the ease of criticizing others. It is necessary to distinguish between scholars and public about imitation and bigotry. While it is normal for the public to imitate the experts, it is unacceptable for scholars to be imitative. In the article, the method of philosophical analysis and comparison has been tried to be used.

Keywords: Islamic Philosophy, Imitation, Bigotry, Knowledge, Love.

Giriş

Bu makalenin konusu taklit ve taassuptur. Bu konu Kur’ân-ı Kerim tarafından konu edildiği gibi filozoflar tarafından da konu edilmiştir. Doğu’da Molla Sadrâ (ö. 1050/1641) yazdığı *Kesrû esnâmi câhiliyye* kitabında, Batı’da ise çağdaşı Francis Bacon (ö. 1626) *Novum Organum* adlı eserinde konuyu gündeme getirmiştir. Francis Bacon’un çalışması ayrı bir çalışmayı gerektirdiği için terk edilmiştir. Bu sebeple makalede daha çok Mevlânâ (ö. 672/1273), Nasîrüddîn Tûsî (ö. 672/1274) ve Molla Sadrâ’nın görüşlerine başvurulmuştur. Ülkemizde konuyla ilgili olarak bizim de faydalandığımız ve meseleyi daha çok tikel açıdan ele alan Nuran Döner ve Vahdettin Başçı’nın makaleleri ile Ahmet Vefa Temel’in tezden elde edilmiş kitap çalışması vardır. Bu makalede konu, daha çok tümel açıdan ele alınmış, şu sorulara cevap aranmıştır: Taklit nedir ve sebepleri nelerdir? Kimler için taklit makul bir şey olarak kabul edilebilir? Taklit ile örnek alma arasındaki farklar nelerdir? Taklidin tahkike dönüşmesi için ne gereklidir? Taklit ve taassup hangi olumsuz sonuçlara neden olmaktadır? Taassuba neden olan şeyler nelerdir? Taklit ve taassup bilgi ve sevgi aracılığıyla mı giderilir?

Genelde bütün toplumlarda özelde ise İslam toplumunda üç ana zihniyetin hâkim olduğu görülebilir: Nakilci, akılcı ve sezgici. Nakilci zihniyet, taklitçi ve mutaassıptır. Aynı zamanda

muhafazakâr bir anlayışa sahip olup tarihi kutsar, dinî metinleri derinliğine okumaz, zahiri esas alır. Yani akıl, anlam, güzellik ve estetikten ziyade dışlayıcı, cahil, tahammülsüz ve mutaassıptır.¹

Akılcı zihniyet özgürlüğe, burhana, düşünceye, yakine, incelemeye ve araştırmaya dayanır. Bu açıdan akılı, kişinin ve toplumun iç peygamberi olarak değerlendirir. Geleneksel benzetmeyle akıl, göz gibi; vahiy ışık gibidir. Akıl görece ve rölatif bir gerçeklik değil nesnel ve mutlak bir hakikattir. Ancak akıl derecelidir ve bu yüzden sürekli üst akıllara kendini açmak durumundadır. Akıl esas alınursa medeniyet ve kültürün buna göre şekillendiği görülür.

Akılcı zihniyet, orta çağ boyunca ara ara kendini gösterse de İslam âleminin genelinde hâkimiyet kuramamıştır. Çünkü nakilci zihniyet mensupları vahyi ataların anlayışıyla sınırlandırmak, onu dondurmak ve susturmak yolunu tutmuştur. Sezgici zihniyete gelince bunun İslâm dünyasına tamamıyla hâkim olmadığı ancak bütünüyle de kaybolmadığı görülür. Sezgici zihniyet, metafizik ve felsefe temelli kurulan bir medeniyetin parçasıdır. Akılı ve sezgiyi ihmal eden toplumların genel karakteristiğini şunların oluşturduğu söylenebilir: Taklit, taassup ve ezbercilik.² Ezbercilik inceleme alanımızın dışında tutulacaktır.

1. Taklit

1.1. Taklit Nedir ve Taklidin Sebepleri Nelerdir?

Arapça kökeni itibariyle taklit kelimesinin doğal anlamı, “kuşatmak, bir şeyi bir yere hapsetmek ve bir şey vasıtasıyla bir şeyi bağlamak, boyunduruk altına almaktır.”³ Terim anlamı itibariyle taklit; düşünme ve bilinç hareketleri olmaksızın başkasına ait olanı takip etmektir. Bu, kişinin kendi yapmadığı bir kolyeyi boynuna takmasına benzer.⁴ Kök anlamlarından anlaşılan, taklidin temelinde kendi öz değeri ve eseri olmayan şeyin fert ve toplum tarafından benimsenmesi olgusu vardır. Bu da esasında insanın kendi varlığının idrakine varamamasından kaynaklanır.

Taklit olgusunun nedenleri arasında şunlar sayılabilir: 1. Cehalet ve kendini bilmeme. 2. Özgürlük, hikmet ve hür düşüncenin olmaması. 3. Tembellik, rahatlık ve keyfe düşkün olmak. 4. Kendine güvenmeme ve kendini yeterli görmemenin eşlik ettiği aşâğılık hissi. 5. Uzman ve yeterli olduğu düşünülen ancak gerçekte böyle olmayan kişilerin peşine düşme.

Sadece taklitle hür, medeni ve gelişmiş bir toplumun inşası mümkün değildir. Çünkü sayılan özelliklere sahip her toplumun, bir felsefesi ve dünya görüşünün olduğu görülür. Bununla beraber toplumsal değerlerin yeni nesillere aktarılmasında taklit belirli bir noktaya kadar faydalıdır. Sadece bunda değil sanat gibi birçok faaliyette taklide başvurulur.⁵

Çocuk ve gençlerin eğitilebilmesi için başlangıçta taklide yer verilmesi şarttır. Eğitim açısından taklidin özünü, özdeşlik kurmak yönelimi oluşturur. Bu da taklidin kökenini oluşturan bağlanma duygusuyla birlikte gelişir. İnsan bu açıdan büyüklere ve önceki nesillere bağlanır.⁶ İnsan tabiatı, çocukluğunda öğrendiklerine alışıp onları benimseme yönünde bir temayüle sahiptir. Aynı şekilde insan öğretmenlerine karşı hüsnü zan besler ve onların söylediklerini rahatlıkla kabul eder.⁷ Ancak insan taklitle başladığı her teorik ve pratik işte felsefe, bilgi ve tecrübe sayesinde tahkike ulaşabilir. İnsan sadece taklitle yetinirse gerçek anlamda insan olamaz. Bu yüzden taklit döneminde kalarak ontolojik ilerleyişini sürdüremeyen ve gerçek anlamda insanî yetkinliğe erişemeyenler, çocuk gibi

¹ İbrahim Çetintaş, *İslam Kültüründe Kurucu Paradigmanın Değişimi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 45-48.

² Çetintaş, *İslam Kültüründe Kurucu Paradigmanın Değişimi*, 62-63, 82, 102.

³ Râğib İsfahânî, *Müfredâtü'l-elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Adnân Dâvûd (Şam: Dâru'l-Kalem, 1992), 682.

⁴ Seyyid Şerif Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rifât* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbü'l-Arab, 1983), 64.

⁵ İbrahim Çetintaş, *İslâm Düşüncesinde Değerler Metafiziği* (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 165.

⁶ Sadiye Uluğ, *Çocuğun Din Eğitiminde Taklit ve Özdeşleşme* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 95.

⁷ Molla Sadrâ, *Cahiliye Putlarını Kırarak*, çev. Fevzi Yiğit (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2020), 107.

düşünür ve davranırlar. Bunlar bazı şeyleri yapmayı başarsa da işlerini bilerek ve anlayarak yapamazlar, bu yüzden de şüphe ve şaşkınlıktan kurtulamazlar.⁸

Buhârî'de (ö.256/870) geçen bir hadise göre yeni nesiller eski nesilleri taklit eder ve onların yollarını devam ettirir. "Her doğan, İslâm fıtrâtı üzerine doğar. Sonra, anne-babası onu Hristiyan, Yahudi veya Mecusi yapar."⁹ Burada esas uyarının Müslümanlara yapıldığı söylenebilir. Müslümanların yapacağı aklî olmayan dinî okumanın, hadiste belirtilen "bir tür fıtrattan ayrılma" kapsamına girdiği bilinmelidir. Eğer din fitrî olmayana ve akla aykırı olana göre teşkil ediliyorsa onun bir sapma olduğu söylenmelidir. Zira yaratılış aklın ürünüdür ve bu, insanda bilgi ve özgürlük temelinde gerçekleşir. Akıl yaratılışın başlangıcı olduğu gibi nihayetidir de. Bu yüzden Nasîrüddin Tûsî, aklî olanın sonradan ortaya çıktığını, çıkınca da güzelliğini ve şerefini gösterdiğini dile getirir.¹⁰ Tabi ki insanlığın ilerlemesi ve aklî bir din anlayışının oluşumu, filozof ve âlimlerin sorumluluğu altındadır.

İnsanlığın ilerlemesinde önceki nesillerin katkısı yadsınamaz ve bir açıdan da bu, örnek almayı gerektirir. Fârâbî'den etkilendiğini¹¹ düşündüğümüz Mevlânâ'ya göre insanlığın tecrübî aklı birikerek ilerler. Bu, insanın ancak medeniyet ve şehir içerisinde varlık bulabileceği anlamına gelir. Medeniyet ve şehrin karşısında cehalet ve taklit vardır ki köy ile simgelenir. Zira köy aklî ve yeni olanı ortaya çıkartacak yetkinliğe sahip değildir.¹² Yani köy düşünsel ve ilmî müesseseleri oluşturabilecek güç ve imkânlardan mahrumdur.

Köy örneğinde olduğu gibi, insanlar atalardan faydalı ve güzel şeyleri taşımak yanında yanlış ve zararlı şeyleri de taşır. Kur'ân-ı Kerim körü körüne atalarını taklit edenlere "Ya atalarımız, doğru yolu bulamamış kişilerse"¹³ soru ve eleştirisini getirir. Yani Kur'ân, taklitte de doğru yanlış kritiği yapılması gerektiğine dikkat çeker. Tûsî'ye göre de faydalı ve güzel işlerin nedeni ya insanın doğası ya da gelenektir. Gelenek iki kısma ayrılır: Ya toplum tarafından yaratılan bir adâb ve göreneğe ya da peygamber ve imam gibi din büyüklerinin görüş ve yaşantılarına dayanır. Bu ikinciye ilâhî kanun (nâmûs) ismi verilir.¹⁴ Kanunların yaşatılıp uygulanmasına taklit denmez. Ayrıca kanunun "ne olduğuna, faydasına ve hikmetine" eremeyen toplumlar kanun koymak ve uygulamakta yetersiz kalır. Bu durumda ya başka toplumların kanunları taklit edilir ya da yerli yerinde doğru kanunlara ulaşıncaya kadar sürekli kanunlar değiştirilir. Sürekli kanun değiştirmek, toplumda akıl ve ilmin yerleşmeyip taklide sapıldığının göstergelerinden birisidir.

1.2. Taklidin Sonuçları

Molla Sadrâ, *Kesrû esnâmi cahiliyye* adlı kitabında taklidi kırılması gereken putların başına koyar.¹⁵ Ona göre taklide ve donuk sûretlere duyulan sevgi, ilâhî hakikatler kapısının kişilere açılmasını engeller.¹⁶ Bu yüzden belirli bir yaş ve olgunluğa ulaşanlar için inanç, taklit işi olamaz. Nitekim Mevlânâ mukallidin gerçek anlamda Müslüman sayılmayacağını dile getirir.¹⁷ Tûsî ise imanun kesin bilgileri ve Allah'ın elçisini doğrulamak olduğunu ifade eder.¹⁸

⁸ Nasruddin Tusî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, çev. Anar Gafarov-Zaur Şükürov (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007), 103.

⁹ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'il el-Buhârî, *el-Câmi 'u'l-Musnedu's-Sahîhu'l-Muhtaşar*, nşr. Muhammed Zuheyr en-Nâsir (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Cenaiz", 92 (No. 1385).

¹⁰ Tusî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 77.

¹¹ Fârâbî, *Kitâbü ehli'l-medînetü'l-fâzıla*, thk. Albert Nasrî Nâdir (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986), 117-118.

¹² Mevlâna, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990), 3/41.

¹³ *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Bakara Sûresi, 2/170.

¹⁴ Tusî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 17.

¹⁵ Molla Sadrâ, *Cahiliye Putlarını Kırma*, 29.

¹⁶ Molla Sadrâ, *Kalbin Uyanışı*, çev. Fevzi Yiğit (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2018), 117.

¹⁷ Mevlâna, *Mesnevî*, 5/329.

¹⁸ Nasruddin Tusî, *Seçkinler Ahlakı*, çev. Anar Gafarov (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 45.

İmanın doğrularını aklın doğrularıyla sentezlemeye çalışan Müslümanlar, zamanla ilim ve irfanda insanlığın öncüsü olmuştur. İskenderiye felsefe okullarının kapatılmasıyla felsefe İslâm dünyasında kendisine yer bulmuş ve kısa sürede büyük filozoflar yetişmiştir. Müslümanların bilime katkısı ise sayılamayacak kadar fazladır. Lakin zamanla belki de gücün getirdiği zehirlenmeyle Müslümanlar felsefe, akıl ve bilme daha az önem verir olmuştur. Şu hâlde İslâm dünyasında iradenin sınır, kapasite ve işlevinin olumsuz yönde engellendiği, mitolojik tarih anlayışının topluma hâkim olduğu, rasyonalite ve bilimin gerilediği, dinin hurafelerle dolduğu, zulüm ve haksızlığın yayıldığı coğrafya ve dönemler olmuştur. Bu coğrafya ve dönemlerde insan özgürlüğü, akli ve iradesinin gücünü kaybetmesiyle zamanla tekrarcılık, tekdüzelik ve ezberciliğin yaygınlaştığı müşahade edilmiştir. Bütün bunlar taassup ve taklidin yerleşmesini güçlendirmiş, Müslüman bireyin şahsiyet ve hürriyetini kaybetmesine neden olmuştur. Kısaca devletin tanrılaştırıldığı, filozof, âlim ve erdemlilerin yönetimden uzaklaştırıldığı dönemlerde birey ve toplumun ilim ve ahlâktan uzaklaşarak cehalet ve menfaat yönüne kaydığı görülmüştür.¹⁹ Müslümanlar bu sebeple yeniçağda ilim, felsefe, değer ve yeni bilimler üretememiş, estetik ve ahlâk alanında kısır bir döngüye girmiş, tekrar ve taklidî davranışlar Müslüman toplumlara hâkim olmuştur.²⁰

İslâm medeniyetinin parlak dönemlerinde yetişmiş olan Mevlânâ taklidin insanı yüce makamından aşağılara düşürdüğünü dile getirmekte ve taklit edilen değerlerin iğreti olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla ona göre taklitle akıl elde edilemez. Hatta bir açıdan cehalet taklide tercih bile edilebilir.²¹ Bununla birlikte insanın yüce makamına zarar vermeyen, hatta onu gelişiminin vazgeçilmezi olan “kendinden üstün akıllara tâbi” olmaktan vazgeçilmemelidir. Buna göre tecrübe görmüş akıl sahibi birisi başka bir insana ancak baht bağışlar.²² Mevlânâ'nın taklit ve akıl ile ilgili görüşlerinden hareketle, İslâm medeniyetinin altın çağında yetişen tasavvuf metafizikçilerinin, yaygın kanaatin aksine, akli önemsedikleri söylenebilir.

İslâm düşünürlerine göre taklit ile örnek alma arasında fark vardır. Bu durum âyette şöyle ifade edilir: “*Andolsun, Allah'ın Resulünde sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman için ve Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır.*”²³ Hz. Peygamberi örnek almakla taklit etmek bir değildir zira örnek almak bilinç ve akılla olur.²⁴

Örnek alma ile taklit arasında şu farkların olduğu söylenebilir:

1. Taklide karşın örnek almada bilinç, akıl ve istemli davranış esastır.
2. Taklit delilsiz, kaynağını bilmeksizin ve amaçsızca tekrarlamadır. Örnek almada yetkinleşme istenci hâkimdir.
3. Taklide karşın örnek almada içselleştirme faaliyeti vardır.
4. Örnek alma kişilikte değişimlere neden olurken taklitte değişim yüzeyseldir.²⁵
5. Örnek almada özgürlük, taklitte ise olumsuz anlamda mecburiyet vardır.

¹⁹ Orta çağ geleneksel İslâm medeniyetinin ana karakterinin metafizik olması, burada yapılan bütün eleştirilerin sınırlı anlamda ve bilhassa arzulara yönelik olduğunu gösterir. Zaten İslâm medeniyeti bu metafizik karakteri sayesinde canlılığını sürdürmeyi başarmıştır. Bununla birlikte genel anlamda Doğu'nun özeldiği İslâm dünyasının en büyük problemi rasyonel düşüncenin gelişmemiş olmasıdır. Bunu bir tür manevi uykunun hâsılası olarak da yorumlayabiliriz. Ayrıca Abbasî merkezi otoritesinin zayıflamasından sonra felsefe ve bilimin geliştiği görülür.

²⁰ İbrahim Çetintaş, “İslâm Medeniyetinin Kırılan Dinamiği: Ahlâk”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2014), 106-114.

²¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, 2/178.

²² Mevlânâ, *Mesnevî*, 3/13.

²³ el-Ahzâb 33/21.

²⁴ Nuran Döner, “Mevlânâ'da Taklit: Nedenleri ve Taklitten Kurtuluş Yolları”. *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies* 69/2 (2018), 260.

²⁵ Hacı Musa Bağcı, “Hz. Peygamberin Örnekliliğinin Günümüzdeki Önemi”, *Hz. Muhammed*. Ed. Mahfuz Söylemez (Çorum: İslâmî İlimler Dergisi Yayınları, 2014), 117.

Taklitten tahkike geçmek ve böylece hakikate ulaşabilmek için öncelikle taklidi terk etmek gerekir. Bunun yolu, insanın üst akıllara, doğru bilgiye, irfân ve inanca yönelmesinden geçer. Bu yönelim akıl sayesinde gerçeklik bulur. Akıl insanı yüceltirken aklın hilafına çalışan taklit, insanın sahip olduğu üstün değeri yok eder.²⁶ Taklit insanı öncülükten, çağır açmaktan, hidayet etmekten ve diğerlerini kurtarmaktan alıkoyar.

Taklit insanın özgürlüğünü elinden almaktadır. Taklit etmekle yetinenler kendilerinden öncekilerin belirlediği bir evrende yaşamakta ve bunun ötesine geçememektedir.

1.3. Taklitten Kurtulma Yolları: Özgürlük ve Bilgi

İnsan özgür bir varlıktır. Zira her ne kadar o, “düşünen canlı” şeklinde tanımlansa da bu, onun belirli ve bilfiil bir mahiyete sahip olarak dünyaya geldiği anlamını taşımaz.²⁷ Bunun kanıtı, insanlar arasında görülen zâfi ve niteliksel farklılıklardır. Yani hiçbir türde, insan türünün fertleri arasında görülen farklılıklar görülmez. Hatta bu durum insan toplumlarının din, dil, tarih ve kültür gibi araçlarla bireyleri tek tipleştirmeye çalışmasına rağmen böyledir. Zira insan akıl ve iradesiyle bu araçları aşar. Hâsılı insan her şey olabilecek bir fitrata sahiptir.

Friedrich Nietzsche (ö. 1900), Albert Camus (ö. 1960) ve Jean Paul Satre (ö. 1980) gibi son dönem Avrupalı bazı düşünürler Tanrı'nın bir mahiyete sahip olduğunu ve bu sebeple tanrı inancının inananlarına kendi mahiyetini dayatarak onları özgürlükten alıkoyduğunu ileri sürmüşlerdir. Oysaki İslâm felsefesinde Tanrı'nın, varlığı dışında bir mahiyeti olmadığı düşüncesi hâkimdir. Eğer Tanrı'nın varlığı dışında bir mahiyeti olsaydı O, diğer mahiyetler tarafından sınırlanırdı. Burada söylenmek istenen şey Tanrı'nın sıfatları olmadığı değil zâtına eklenti ve varlığı dışında sıfatları olmadığıdır. Özetle Tanrı'nın bir mahiyete sahip olmayan varlığı, en güçlü ve yetkin biçimde insanda görünür ki insan özgürlüğünün temeli de burasıdır.

İnsanlığın özgürlük deneyimi hem bireysel hem de toplumsal boyuta sahiptir. Toplumsal yönden söylemek gerekirse insanlık tarihi boyunca birçok büyük özgürlük hareketi meydana çıkmıştır. Bu anlamda Hz. Muhammed'in (ö. 11/632) başlattığı özgürlük hareketi tarihi süreçte seçkin bir yere sahip olmuştur. O, başlattığı okuma yazma seferberliği, akıl ve ilme verdiği aşırı önem ve hikmete dair vurgularıyla yeni bir çağ başlatmıştır. Molla Sadrâ'nın da işaret ettiği üzere Hz. Muhammed'in gelişi insanlık tarihi için yeni bir aşamayı temsil eder. Sadrâ onun dönemini aklın zirvesi ve fevkinde bir dönem olarak değerlendirir.²⁸

Hz. Muhammed'in kurduğu akıl, ilim ve kültür medeniyeti kısa zamanda neticelerini vermiş ve her alanda insanlığın gelişmesine katkı sağlamıştır. Bunun devam etmesi için filozof ve ârifler sürekli uyarılarda bulunmuştur. Buna göre taklitten kurtulup tahkike ve özgürlüğe ulaşabilmek için şunların yapılması gerekir: 1) Akletme ve düşünme. 2) Hakikati bulma ve anlama isteğine sahip olma. 3) Bilgece davranma. 4) Model şahsiyetler ve hakiki mürşitleri önder edinme. 5) Riyazet ve mücahede yapma.²⁹ Bunların hepsi aslında “akıl ve bilgi” şeklinde tek bir maddeye indirgenebilir.

Bilgi insanın özüdür ve bu yüzden hep bilmek ve bilinmek isteriz.³⁰ İnsanın bilme yeteneği doğuştandır ve onun ilk bilgileri huzurîdir. Yani insanın öz bilinci kendiliğinden olup kavramlara dayanmaz.³¹ Zira insanı oluşturan akıl, her şeyin ilke ve prensiplerini elde eder. İnsanı tahkike ulaştıran benlik bilgisi aynı zamanda onu Tanrı bilgisine ulaştırır. Tabi ki insan önemli ve kalıcı şeyleri bilmeye ayrı bir önem verir.³² Şu hâlde bilinmesi en önemli olan şey Tanrı'dır. Aristoteles (ö. MÖ 322);

²⁶ Döner, “Mevlânâ'da Taklit: Nedenleri ve Taklitten Kurtuluş Yolları”. 257.

²⁷ Gulamhüseyn İbrâhîmî Dînânî, *Felsefi ve İrfânî Söyleşiler*, çev. Alptekin Dursunoğlu (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2020), 457.

²⁸ Molla Sadrâ, *Kalbin Uyanışı*, 90.

²⁹ Döner, “Mevlânâ'da Taklit: Nedenleri ve Taklitten Kurtuluş Yolları”, 262-265.

³⁰ Aristoteles, *Eudemos'a Etik*, çev. Saffet Babur (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2017), 96.

³¹ Dînânî, *Felsefi ve İrfânî Söyleşiler*, 376.

³² Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 135.

“düşüncenin ilkesinin”, düşünceden önce ve daha güçlü olması gerektiğini söyler. Ona göre Tanrı sadece “İlk” değil aynı zamanda bütün devinim ve hareketlerin kendisinde nihayete erdiği “Son”dur.³³ Şu hâlde insanın taklitten kurtulup tahkike erebilmesi için kendisini ve Tanrı’yı bilmesi gerekir.

Tûsî’ye göre Tanrı’nın büyüklüğünü bilgi ve hikmetin büyüklüğünden çıkartabiliriz. Zira bu ikisi Tanrı’nın varlık ve büyüklüğünün bir izidir.³⁴ Tanrı metafiziğin meselelerinden birisidir. Bu yüzden ancak metafizik bilgi insanı gerçek tahkike ulaştırabilir. Diğer ilimler bu ilme hizmet edip aracı olmalarına göre değer kazanır. Şöyle ki, bu ilmin öznesi akıldır. Akıl gerçek hayır, iyilerin en iyisi ve mutluluğun ta kendisidir.³⁵ İnsanın insanlık tarafının besini bilgi, hikmet ve Tanrı’nın cemalidir.³⁶ Binaenaleyh ilim taklitle karşılaştırılmayacak ölçüde büyük bir lezzete sahiptir. En değerli ve lezzet verici ilim Allah’ı, sıfatlarını, fiillerini ve ülke yönetimini bildiren ilimdir. Bunun gibi insan için marifet gibi soyut lezzetler; yemek, içmek ve cinsel ilişki gibi sair somut şehvetlerden daha lezzetli ve güçlü gelir.³⁷

Öte taraftan akıl tümevarım, tümdengelim ve benzetme yöntemini kullanır. Tümevarımda deney ve gözlem kullanılır ki bu da aklın ve bilginin önemli bir kısmını oluşturur. Bu anlamda akıl sonradan kazanılır. Şu hâlde akıl hem başlangıçta hem sonuçta bulunandır. Duyum ve tecrübe sonucu meydana gelen pratik akla “aklı başında olmak” denir. Bu yüzden tecrübe kıymetli ve önemlidir.³⁸ Oysaki taklitte tecrübe kazanılmaz tam aksine bilinçsizce bazı şeylerin becerisi elde edilir.

Buraya kadar söylenenlerden anlaşılacağı üzere tahkike dayanan mutlak bilgi ve en üstün ilim; beşerî, izafî ve öznel değil³⁹ aklî, ilâhî, evrensel, nesnel, mutlak ve kesindir. Bununla birlikte aklın dereceli bir yapıya sahip olduğu unutulmamalıdır. Akıl, akıl olması itibarıyla ve genel varlığıyla mükemmel iken fertleri açısından böyle değildir. Çünkü fertler ayırt etme, düşünme, seçme, yol gösterme, mebde ve meadı bilme gibi konularda derece derecedir. Bu dereceliliğin doğuştan ve sonradan gelen dayanakları yani ferdi ve toplumsal sebepleri vardır. Bu yüzden aklî olarak gelişmiş toplumlarda danışma, istişare, müzakere, tartışma, ilmi toplantı ve görüşme hâkim iken aklî olarak gelişmemiş toplumlarda muhafaza etme, taklit, taassup, tek başına karar verme ve bağınazlığın hâkim olduğu görülür. Başka bir deyişle taklit ve taassubun olduğu yerde aklın ve gerçek bilginin ortaya çıkması mümkün değildir; tersi de geçerlidir.

Akl ve irfân yönünden gelişmemiş toplumlarda şu iki bilgisizlik -daha çok ikincisi- görülür: Birincisi basit bilgisizlik (cehl-i basit) olup bu, bilmediğini bilmektir. Bu durumda olanlar eğitim ve öğrenmeyi kabul edebildiğinden başlangıçta kınanmazlar ancak öğretimle bu kusurlarını gidermezlerse kınanırlar. İkincisi bileşik bilgisizlik (cehl-i mürekkep) olup bilmediğini bilmemektir ve bunun tedavisi yoktur.⁴⁰ Ayrıca insanın yakalanabileceği en tehlikeli manevî hastalık budur; çünkü bu hastalığa yakalananlar bir türlü taklit ve zandan kurtulamazlar.⁴¹ Nefis teorik bilgi yönünden bu iki durum dışında bir de şaşkınlık durumuyla karşılaşır. Şaşkınlıktan kurtulmak isteyen geometri ve matematiğe yönlendirmek faydalı olabilir.⁴²

İnsan nefsi teorik ve pratik faziletlerle kuvvet kazanır. Teorik ilimleri tahsil etmek, düşünmek, eşyanın hakikatini araştırmak ve varlık hallerini idrak etmeye çalışmak teorik faziletlerdendir. Eğer insan ahlâk ve siyaset kitaplarını okur, kendine hâkim olur ve yüce gayeli olursa, faziletli kimselerin mertebesine yükselir ve pratik faziletlere sahip olur. Böylece insanın huyları güzelleşir, asil bir nefse

³³ Aristoteles, *Eudemos’a Etik*, 105-106.

³⁴ Tûsî, *Seçkinler Ahlâkı*, 121.

³⁵ Molla Sadrâ, *Cahiliye Putlarını Kırmak*, 90.

³⁶ Mevlâna, *Fihî Mâfih*, çev. Meliha Ülker Anbarcıoğlu (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990), 90.

³⁷ Molla Sadrâ, *Cahiliye Putlarını Kırmak*, 229.

³⁸ Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, 137-140.

³⁹ Frithjof Schuon, *Tasavvuf: Kabuk ve Öz*, çev. Veysel Sezigen (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 124.

⁴⁰ Kinalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, sad. Murat Demirkol (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 146-148.

⁴¹ Mevlâna, *Mesnevî*, 1/170.

⁴² Tusî, *Ahlâk-ı Nâsrî*, 156.

sahip olur.⁴³ Bu yüzden mutaassıp olmayan çevrelerde bilgi ve öğretmen çok değerlidir. İki örnekle yetinelim: Aristoteles'e göre bir insan için felsefe öğretmeni anne, baba ve Tanrı gibi değerlidir.⁴⁴ İkincisi Molla Sadrâ'nın yorumuna göre Hz. Muhammed "kendisi ve İmam Ali'yi öğretmen olması yönünden ümmetin manevî babası olarak" tanıtmıştır.⁴⁵

Hâsılı taklit etmede anlayış ve bilinç olmadığından mukallitler yeni bir kültür ve medeniyet inşası gerçekleştiremez. Mukallit en fazla mevcut olanı takip etmekle yetinir ki bu da taklit edilene hiçbir zaman yetişememe anlamına gelir.⁴⁶ Taklit taassubu, taassup da taklidi doğurur. Zaten bu iki kelimenin kök anlamları da birbirine yakındır.

2. Taassup

2.1. Taassubun Mahiyeti, Nedenleri ve Sonuçları

Kök anlamı itibariyle *taassup* "bağlamak, kuşatmak, sarmak yakalamak manasındaki" *asb* (usûb) kelimesinden türemiştir. Körü körüne bağlanmak kaydıyla insanın kendi kavim ve kabilesine yardım etmesi anlamına gelen asabiyetle eş anlamlıdır. Ancak sonraları taassup asabiyetten daha geniş bir anlama sahip olmuştur. Şöyle ki taassupta delil ve kanıt getirilmesine rağmen reddetme tavrı egemen olduğu gibi saldırganlık da esastır.⁴⁷ Karşıtı tesâhül, hoşgörü ve müsamahadır.⁴⁸ Özetle tek bir fikri katı ve kuralcı bir tavırla savunmak taassup iken tersi hoşgördür.⁴⁹ Hz. Ali (ö. 40/661) ilk asabiyeti İblis'in tesis ettiğini belirtirken onu "Allah Teâlâ ile çekişen ve hakka karşı kibirlenen" olarak tavsif eder.⁵⁰

Asabiyet hayatta kalabilmek için bir insan topluluğuna mensup olmayı ifade eder ki bu da topluluğun değerlerine karşı geliştirilen bağlanmayı ifade eder.⁵¹ Asabiyet sosyal ve siyasi yapıların ilk şekillerinden birisidir. Asabiyet etrafında kenetlenmiş bir topluluğun her bir üyesi, asgari olarak birlikte hareket etme koşuluyla şartlandırılırken ideal seviyede kendini topluluk uğruna feda etme bilinciyle yetiştirilir.⁵² Asabiyet Arap toplumunda insan ferdinin nihai yaşam yolu sayılabilir. Fert onun vasıtasıyla haklarını korur, hayatına kastedilmesinden ve zarardan onunla korunur.⁵³

Hz. Peygamber dönemi ve sonrasında da asabiyetin tarihî ve sosyolojik en güçlü etken olduğu hatırlanmalıdır. Öyle ki tarih boyunca Müslümanların en büyük probleminin bu asabiyet olgusu olduğu söylenebilir. Bunu Hz. Peygamberin vefatı sonrasında halifeyi belirlemek için yapılan toplantıdaki tartışmalarda görmek mümkündür.

Arap asabiyet sahiplerinin Müslüman olduktan sonra kendilerini mutaassıp Haricilik ve Selefilik gibi akımlarda buldukları görülür. Zira bunların akıl ve anlayıştan uzak, başkasına hayat hakkı tanımayan, doğruyu bilmemesine rağmen kendisini mutlak doğru olarak gören, maddî evrene hapsolmuş, aşk ve estetiğe yabancı, tüccar kafalı dindarlar olduğu söylenebilir.⁵⁴

İnsanın taassubu cehaletle birlikte gelişir ve o, buna mazeret olarak atalarını gösterir. Cahiliye Araplarının taassubunu Müslümanların devam ettirmesini anlamak gerçekten güçtür. Elbette ki insanoglu atalarına çok şey borçludur ve bu sebeple atalara saygı duyulması gerekir. Başka bir deyişle

⁴³ Yahya İbn Adî, *Tehzîbü'l-Ahlâk Ahlak Eğitimi*, çev. Harun Kuşlu (İstanbul: Türkiye Yazma eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 66-68.

⁴⁴ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 194.

⁴⁵ Molla Sadrâ, *İlâhî Tecelliler*, çev. Fevzi Yiğit (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2022), 135.

⁴⁶ Adnan Adıgüzel, "İbn Haldun, Medenileşme ve Taklit Üzerine", *Turkish Studies* 11/7 (2016), 29.

⁴⁷ Necati Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1999), 48.

⁴⁸ Mustafa Çağrıncı, "Taassup". *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/285.

⁴⁹ Nevzat Yaşar Aşıkoglu, "Hoşgörü ve Tolerans Kavramları Üzerine", *Din Öğretimi Dergisi* 39 (1993), 41.

⁵⁰ Seyyid Razi, *Nehcü'l-belâğâ*, çev. Kadri Çelik (Nürnberg: Ferec Yayınları, 2001), 269.

⁵¹ Ahmet Vefa Temel, *Kur'an'ı Kerim Açısından Taassubun Boyutları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 285.

⁵² Mehmet Akif Kayapınar, "İbn Haldun'da Asabiyet", *Geçmişten Geleceğe İbn Haldun* (İstanbul: İsam, 2006), 182.

⁵³ Temel, *Kur'an'ı Kerim Açısından Taassubun Boyutları*, 29.

⁵⁴ Mehmet İlhan, "Dini İletişimin Önündeki Neo-Harici Engeller Taassup ve Tekfir", *1. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim"*. Ed. Yunus Aras vd. (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2019), 305.

atalar bugün insanlığın sahip olduğu her şeyde onunla ortaktır. Bununla beraber atalardan getirilen yanlış, kötü ve bozuk şeyleri sürdürmenin anlamı ve haklı bir gerekçesi yoktur. Yine herhangi bir değere sahip olmayan birisinin atalarıyla övünmesi makul değildir. İnsan atalarıyla onlar ancak hikmet, iffet, yiğitlik ve adalete sahipse övünebilir.⁵⁵ Oysaki taassup, hak etmediği halde kişinin kendisinden razı olmasıyla birlikte gelişir. Bu durum insanı Tanrı'dan uzaklaştıracak olan tembellik, cahillik, ihmalkârlık ve utanmazlık gibi erdemsizliklere sürükler.⁵⁶ Bu erdemsizlikler insanın kendisine ait olmayan şeylerden dolayı büyüklenmesine ve gururlanmasına neden olur. Yani kibir, insanın varlığı ve birliği anlamama yönündeki cehaletinin bir ürünüdür. Bu yüzden kibirli insan, hak etmediği halde övünür.

Akıl, insanın ancak bilgi ve erdemle övünebileceğini kabul eder. Kınalızâde Ali'nin (ö. 979/1572) aktardığına göre soylu bir aileden gelmediğini söyleyerek onu tahkir eden birisine Sokrates (ö. MÖ 399), kendisinden sonrasına büyük bir soy ve övünç bıraktığını söyleyerek cevap vermiştir.⁵⁷

İnsanın övüncü kendi kazanımlarına yönelik olmalıdır. Öyleyse insan; beden gücü, dünyada sahip olduğu iktidar, soyunun genişliği, mal ve makamla değil akıl gücü sayesinde Allah'ın halifesidir.⁵⁸ İnsan bu gücü doğuştan getiriyor olsa da onu kullanıp kullanmamak elindedir. Bu yüzden bazı fert ve toplumlar akıl yönünden diğerlerinden daha üstündür. İnsanın sahip olduğu bu güç, kendini ve tanrısını bilmeyi gerektirir. İnsan kendini bilince eksikliğini, kendini tamamlama ve geliştirme isteğinin fitratında saklı olduğunu bilir.⁵⁹ Hâlbuki taassup, kendini bilmemenin neden olduğu bir hastalıktır.

Taassup o kadar büyük manevî bir hastalıktır ki Molla Sadrâ onu, insanın duçar olduğu kötü akibetin iki sebebinden birisi sayar. İkincisi dünya sevgisi ve şöhrettir. Taassup taklit, büyüklenme ve kibirden doğar. Mutaassıp, bilgilerini keşif ve aydınlık sahibi ilâhî kişilerden değil yakîne ulaşamamış tartışmacılardan öğrenir. Bu ise şüphe ve inkâra neden olur.⁶⁰

Taassubun temelinde anlayış yetersizliği ve insaniyetin azlığı bulunur. Tabiatı sert, kalbi katı ve itikadı bozuk insanlar ince meseleleri ve derin anlamları kavrayamaz. Hz. Peygambere ruh hakkında soru soran Yahudilere verilmesi istenen cevap bunu göstermektedir.⁶¹ "Sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki: 'Ruh, Rabbimin bileceği bir şeydir. Size pek az ilim verilmiştir.'"⁶² Burada az bilgi verilmesinden kasıt Yahudilerin anlayışsızlığıdır. Anlayışsızlık ise taassuba neden olur. Mutaassıbın kınanmasının nedeni yaptığı hatanın hata ve özür sahasını terk etmiş olmasıdır. Görme engeli olmayanın önündeki çukura düşmesi gibi.⁶³ Hâsılı mutaassıp doğru veya yanlış olabileceğini akla getirmeksizin kendi düşüncelerini sınırsızca savunur, içerisinde bulunduğu sosyal ve siyasal topluluğu kayıtsız şartsız destekler ve başkalarına karşı ön yargılı davranır.⁶⁴ Mutaassıp çoğulculuğa karşıdır, farklı fikirlere kapalıdır ve düşmanca bir tavra sahiptir.⁶⁵

İnsanın taassuba düşmesinin temel sebebi; varlığını ve varlığının devamlılığını, ait olduğu sosyal ve fiziki çevreye borçlu olarak görmesidir. Başka bir deyişle, mutaassıp insan, dünya hayatını kendisine bahşeden gerçek sebebi görmeyerek aracı sebepleri gözünde büyütür. Oysaki ârif ve filozoflara göre insanın bağlanması gereken gerçek sebep Tanrı'dır. Çünkü bütün mevcutlar gerçekte ona muhtaçtır.⁶⁶

⁵⁵ İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-'ahlâk fi't-terbiyeti* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1985), 159.

⁵⁶ Tusî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 124.

⁵⁷ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 158.

⁵⁸ İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-'ahlâk*, 111.

⁵⁹ Tusî, *Seçkinler Ahlâkı*, 39.

⁶⁰ Molla Sadrâ, *Cahiliye Putlarını Kırmak*, 110.

⁶¹ Molla Sadrâ, *İlâhî Tecelliler*, 71.

⁶² el-İsrâ 17/85.

⁶³ İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-'ahlâk*, 47.

⁶⁴ Temel, *Kur'ân'ı Kerim Açısından Taassubun Boyutları*, 30.

⁶⁵ Vahdettin Başçı, "Taassup Doğru Düşünmeye Engeldir", *Felsefe Dünyası* 36/2 (2002), 32.

⁶⁶ Resâ'îlu- İhvâni's-Safâ, (Kum: Mektebü'l-İlmi'l-İslâmî, 1405), 3/281.

İnsanların taassuba düşmesinin diğer sebepleri arasında akla dayanmama, ilim ve felsefeye itibar etmeme, “din eğitimi eksikliği, şiddete dayalı inanışlar, sosyal baskı, temel hak ve özgürlüklerin kısıtlanması gibi”⁶⁷ şeyler sayılabilir. Mutaassıbın en belirgin özelliği atalara tapınmaktır. Bu, Kur’ân’ın bazı âyetlerinde şöyle ifade edilir:

“Onlara, “Allah’ın indirdiğine uyun!” denildiğinde, “Hayır, biz, atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)a uyarız!” derler. Peki, ama ataları bir şey anlamayan, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı (onların yoluna uyacaklar)?”⁶⁸ Bu âyette atalara uymak onların akletmesi ve doğru yolda olması kaydına bağlanmıştır.

“Rabbin, insanoğlunun sulbünden soyunu alıp devam ettirmiş, onlara: ‘Ben sizin Rabbiniz değil miyim’ demiş ve buna kendilerini şahit tutmuştu. Onlar da: ‘Evet şahidiz’ demişlerdi. Bu, kıyamet günü, ‘Bizim bundan haberimiz yoktu’ dersiniz veya ‘Daha önce babalarımız Allah’a ortak koşmuşlardı, biz de onlardan sonra gelen bir soyuz, bizi, boşa çalışanların yaptıklarından ötürü yok eder misin?’ dersiniz diyedir.”⁶⁹ Görüldüğü üzere ataların yolunu takip ve taklit dolayısıyla meydana gelen sapkınlık ve zarardan insanın kendisi sorumludur. Bu ve benzeri mazeretlerle insanın sorumluluktan kaçma imkânı yoktur. Çünkü insan sahip olduğu özgür cevherle kendi yolunu tercih etme gücüne sahiptir. Hâsılı âyetten anlaşılan insanın fitratında hakka şahitlik vardır ancak o edindiği ikincil tabiatıyla bu özelliğini yitirebilmektedir.

“İşte böyle, biz senden önce hiçbir memlekete bir uyarıcı göndermedik ki, oranın şımarık zenginleri, ‘Şüphe yok ki biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk. Biz de elbette onların izlerinden gitmekteyiz’ demiş olmasınlar.”⁷⁰ Bu âyette vurgu atalar dinini yaşatanların şımarık zenginler olduğunadır. Anlaşılan ekonomik sistemi elinde tutmakla, atalar dininden beslenmek arasında sebeplik ilişkisi vardır. Bu yüzden âyette bilinçsizce oluşturulan geleneksel din anlayışının olumsuzluğuna işaret edilmektedir. Bu olumsuzluk vahyin nuruna direnme, taassup ve atalara tapınma şeklinde kendisini göstermektedir.

Başka bir âyette ise şöyle buyrulur: “Kendilerine, ‘Allah’ın indirdiğine uyun’ denildiği zaman, ‘Hayır, biz babalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız’ derler. Şeytan, kendilerini cehennem azabına çağırıyor olsa da mı?”⁷¹ Bu âyette vurgunun asabiyete olduğu görülmektedir. Anlaşılan insanlar üzerinde ataların gücü dinin gücünden daha fazladır. Atalara tapanlara verilen cevaptan ortaya çıktığı üzere taassup, dünyevî güç ve iktidar için icra edilmektedir. Oysaki kalıcı ve gerçek olan soyut ve aşkın olandır. Onda hak ve gerçekten başka bir şeyin tesir ve sultası yoktur.

Diğer bir âyette şöyle buyrulmaktadır: “Peygamberleri dedi ki: ‘Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında şüphe mi var? ... Onlar, ‘Siz de bizim gibi sadece birer insansınız. Bizi babalarımızın taptıklarından alıkoymak istiyorsunuz. Öyleyse bize apaçık bir delil getirin’ dediler.”⁷² Denilebilir ki bu âyette öne çıkan anlam, peygamberlerle atalar arasında cevher ve nitelik yönünden bir fark görmemenin ne kadar büyük bir gaflet ve sapıklık olduğu şeklindedir. Bu gaflet görünür maddî evrenin asıl; gaybî, manevî âlemin tali olduğu yanılığına dayanmaktadır.

Başka bir âyette ise şöyle buyrulmaktadır: “Mûsâ, onlara delillerimizi apaçık olarak getirince onlar, ‘Bu, ancak uydurulmuş bir sihirdir. Biz geçmiş atalarımızın zamanında böyle bir şeyin varlığını duymadık’ dediler.”⁷³ Bu âyette ise ataların otoritesine sığınmak yanında hak ve doğrunun niceliksel bir karaktere sahip olduğu yanlış düşüncesine vurgu yapılmıştır. Ayrıca hak ve hakikatin evrensel, zaman ötesi ve aşkın karakterinden habersiz olanlar onu yeryüzü menşeli bir mal gibi değerlendirebilmektedir.

⁶⁷ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış* (İstanbul: Dem Yayınları, 2019), 174.

⁶⁸ el-Bakara 2/170.

⁶⁹ el-A’râf 7/172-173.

⁷⁰ ez-Zuhruf 43/23.

⁷¹ Lokmân 31/21.

⁷² İbrâhîm 14/10.

⁷³ el-Kasas 28/36.

Başka bir âyette şöyle buyurulmuştur: “Yine şöyle diyecekler: ‘Ey Rabbimiz! Biz önderlerimize ve büyüklerimize itaat ettik de bizi yoldan saptırdılar.’”⁷⁴ Denilebilir ki, bu âyetin bize gösterdiği şeyin sorumluluk, suç, başarı ve cezanın öncelikle insanların önder ve büyük olarak kabul ettikleri kişilere sonrasında ise halklara ait olduğu yönündedir.

Konuyla ilgili olarak Zeyd b. Sâbit’in (ö. 45/665) rivayetine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Benim sözlerimi işiten sonra ezberleyen ve anladıktan sonra başkasına aynen tebliğ edenlerin Allah yüzünü ağartsın. Beni dinleyen nice kişiler vardır ki anlayış gücüne sahip değillerdir. Bunlar sözlerimi kendilerinden daha anlayışlı olanlara taşısınlar.”⁷⁵ Ahmed b. Hanbel’in (ö.241/856) naklettiğine göre Hz. Peygamber yaptığı eylemleri bilinçsizce taklit edenleri uyarmıştır.⁷⁶

Yukarıda geçen âyetler ve hadislerden genel olarak anlaşılacağı üzere psiko-sosyal bir hastalık olması yönünden taassup, nesnel düşünceye ve yeni fikirlere kişiyi ve toplumu kapatır. Bu yönden hastalığın temelinde dünyaya düşkünlük dolayısıyla otoriteye bilinçsiz ve bilgisizce bağlanma eğilimi vardır.⁷⁷ Taassubun tedavi edilebilmesi için insanın sevgisini ilâhî ve yüce şeylere çevirmesi gerekir.

2.2. Taassubun Tedavisi: Sevgi

Taassubun bilgi, hoşgörü, merhamet, anlayış, özgürlük ve akıl gibi birçok tedavi yöntemi olduğu söylenebilir. Bunlar temelde bilgi/akıl ve sevgi/hosgörü başlıkları altında toplanabilir. Bilgiye yukarıda değinildiği için burada kısaca sevgiden bahsedilecektir. Taassubun olduğu yerde sevgi değil, kin ve nefret yeşerir. Oysaki sevgi insanın olduğu kadar bütün yaratılmışların varlık nedenidir. Yine sevgi mefhumu insan kavramın tanımına zımnî olarak dâhildir. Şöyle ki bir görüşe göre, insan kelimesi ünsiyetten türemiştir; çünkü insan toplanmayı ve bir arada olmayı seven bir varlıktır. Yani ünsiyetin temelinde alışma ve muhabbet besleme vardır.⁷⁸ Sevgi; isteme, arzulama, birlikte olma, ayrılıktan hoşnut olmama ve istenenin yokluğundan kaygı duyma gibi his ve duyguların adıdır.⁷⁹

Sevgi ontolojik bir durum olarak bütün mevcudata yayılsa da yaratılmışların en şerefli ve üstünü olan insanda zirveye ulaşır. Bu durum onun ilâhî ve soyut bir cevhere sahip olduğunu gösterir. Bundan dolayı insan Tanrı’yı sever ve onun Tanrı’ya olan sevgisi hiçbir sevgiyle, bu sevgiden aldığı haz ve lezzet de hiçbir haz ve lezzetle karşılaştırılmaz.⁸⁰ Bununla beraber sevgi parçalanabilir bir şey değildir ve dolayısıyla Tanrı sevgisi “kötülük, yokluk ve düşmanlık” dışında her şeyin sevilmesini gerektirir.

Sevgi; güzellik ve bilgiden doğar ve bu ikisi aslında varlığın iki yüzü gibidir. Öyleyse güzellik akıl ile idrak edilir ve sevgi, kişinin bilgisi oranında ortaya çıkar.⁸¹ Yani sevgiyle bilgi birbirinden ayrılmaz. Sevgi zayıfsa bilgi de zayıf demektir. Eğer dünya sevgisi kuvvetlenir ve kalbi kaplarsa Allah sevgisi için yer kalmaz; böylece taklit ve taassup güçlenir.⁸²

Taassubun aksine sevgi insanın dünyasını genişletir. Sevginin ve bilhassa Tanrı’ya duyulan aşkın temelde iki nedeni vardır: Birincisi Tanrı’nın zâtı, sevginin ta kendisidir.⁸³ İkincisi bütün bilgi aslında tanrısalıdır. Bu yüzden bilgi hâsıl olmadıkça sevgi de hâsıl olmaz. Sevginin diğer nedenleri iyilik, fazilet, türdeşlik ve benzerliktir. Zira ancak ortak özelliklere sahip olanlar birbirini sever. Bu yüzden

⁷⁴ el-Ahzâb 33/67.

⁷⁵ Ebû İsmâ Muḥammed b. İsmâ et-Tirmizî, *Sunenu’t-Tirmizî*, nşr. Aḥmed Muḥammed Şâkir-Fuâd ‘Abdulbâkî (Mısır: Şirketu Muştafâ’l-Bâbî’l-Halebî, 1395/1975), "İlim", 7 (No. 2658).

⁷⁶ Ebû ‘Abdullah Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî, *el-Musned*, nşr. Şu’ayb el-‘Arnavût, ‘Âdil Murşid vd. (b.y.: Muessesetu’r-Risâle, 1421/2001), 3/20 (No. 1402).

⁷⁷ Temel, *Kur’ân’ı Kerim Açısından Taassubun Boyutları*, 300.

⁷⁸ Tusî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 252.

⁷⁹ Bayram Ali Çetinkaya, *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019), 210.

⁸⁰ Tusî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 251.

⁸¹ Dînânî, *Felsefi ve İrfânî Söyleşiler*, 331-332.

⁸² Molla Sadrâ, *Cahiliye Putlarını Kırma*, 110.

⁸³ Dînânî, *Felsefi ve İrfânî Söyleşiler*, 370.

Tanrı'yı en çok insan sever. Bunun yanında insan farklı şeylere benzediği için o şeyleri de sevebilir. Buna göre bitkisel nefsin aşkı yiyeceğe ve üremeye; hayvani nefsin aşkı öfke, galip gelme ve baş olmaya; insani nefsin aşkı ise ilim ve ahlâkadır.⁸⁴ Özetle insanın ilâhî olmayan yönleri taassuba neden olur.

Dinin aslı sevgidir; zira din Tanrı inancına dayanır. Arapçada ilâh kelimesinin anlamlarından birisi de sevilen demektir. Sevginin hâkim olduğu toplumlarda mahkemelere ihtiyaç kalmaz. Çünkü sevgi muhataplarına iyilik yapmayı gerektirir.⁸⁵ Şu hâlde Hz. Peygamberin "Bir şeye karşı duyduğun sevgi seni ona karşı kör ve sağır eder."⁸⁶ sözü toplumsal yönden değil bireysel açıdan söylenmiş bir sözdür ki bu durum yerilmiş de değildir. Ancak müsamaha sadece birilerine gösterilip diğerlerine gösterilemiyorsa bu durumda adaleti esas almak gerekir.

Genelde insanların hür, tüccar ve köle ruhlu olmak üzere üç kesimden oluştuğu söylenir. Buna göre hürler; âşıklar, ârifler ve tahkik ehli filozoflardır. Bunlar gerçekten bilenler ve gerektiği gibi sevenlerdir.⁸⁷ Tüccarlar menfaat esaslı hareket eden insanlardır. Bunların ahireti gözetenleri dünyayı gözetenlerinden üstündür. Bunların en belirgin vasfı sağlam bir iradeye sahip olmalarıdır. Bunlar bilgi ve dinde taklit ehlidir. Üçüncü grup iyi düşünmek ve sağlam bir iradeye sahip olmak yeteneğine sahip olmayan taklit ehli ve köle tabiatlı insanlardır. Bu insanların iyilere itaat etmesi gerekir.⁸⁸

Son olarak tutulması durumunda Kur'ân'da geçen şu emrin, insanın taklit ve taassup belasından kurtulması için yeterli olduğunu düşünüyoruz: "*Sözü dinleyip de onun en güzeline uyanlar var ya, işte onlar Allah'ın hidayete erdirdiği kimselerdir. İşte onlar akıl sahiplerinin ta kendileridir.*"⁸⁹

Sonuç

İnsan ve toplum varlığını devam ettirme aracı olması yönünden taklit ve taassup, görece makul ve faydalıdır. Şöyle ki taklit ve taassup, insanın beşerî yönünü inşa ederken insanî yetkinlik yönünü ise imha eder. Zira insanın insan oluşu onun akıl, bilgi ve sevgi yönünün gelişmesine bağlıdır. Öyleyse insan ve toplumun gerilemesine sebep olan taklit ve taassup, görece sakınılması gereken iki şeydir.

Bu görecelik gereği halk ile bilginler arasında ayırım yapmak gerekir. Örneğin sağlık konusunda elbette ki halkın belirli bir tıp bilgisine ulaşabildiği söylenebilir ancak halkın kendi kendini tedavi etmesi mümkün değildir. Tıpkı bunun gibi felsefe ve din alanında taklit ve taassuptan tahkik, sevgi ve hoşgörüyeye geçmesi gerekenler öncelikle filozof ve âlimlerdir. Filozof ve âlimlerin bunu yapabilmeleri ancak akıl ve sevgi yoluna girmekle mümkün olabilir. Toplumsal açıdan ise filozof ve bilginlerin öncülüğünde aklî, düşünsel ve pratik meselelerde müzakere, istişare, toplantı, danışma ve görüşmenin hâkim olması gerekir.

Burada önemli bir sorunla karşı karşıyayız: Başkasını taklit ve taassup yönünden eleştirmek kolaydır ancak kişinin kendisini eleştirmesi oldukça zor ve az gerçekleşen bir durumdur. Bu açıdan taklit ve taassubun insanın kendine dair yanlış ve yönlü bakış açısından kaynaklandığı söylenebilir. Yani kendini bilme ve sevme akla ve doğru ilkelere bağlanmazsa taklit ve taassubu doğurmaktadır. Özellikle aklî ve felsefî düşünceden uzak duranların ön yargı, taklit, taassup ve körü körüne inanca yoğun bir şekilde bağlandıkları görülür. Bu sebeple Müslüman filozof ve ârifler özellikle yazdıkları

⁸⁴ *Resâilu- İhvânî's-Safâ*, 3/272; Aygün Akyol, "Ahlâk-ı Nâsırî'de Ahlâk ve Siyaset İlişkisi: Sevgi Erdemi Merkezli Bir Okuma", *Değerler Eğitimi Dergisi* 10/24 (2012), 10, 25.

⁸⁵ İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk*, 112.

⁸⁶ Suleymân b. el-Eşâs es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sunenu Ebî Dâvûd*, nşr. Şu'ayb el-Arnaûf (b.y.:Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Edeb", 125 (No. 5130).

⁸⁷ Tusî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 73.

⁸⁸ Fârâbî, *Risâletü't-tenbîh ale sebîli's-seâde*, thk. Sübhan Halîfet (Umman: Menşûrâtü'l-Câmiati'l-Ürdüniyye, 1987), 216.

⁸⁹ ez-Zümer 39/18. Konuyla ilgili olarak şu âyetlerin ilgi çekici olduğu söylenebilir: "*Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme.*" el-İsrâ 17/36. "*Şeytan size Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi emreder.*" el-Bakara 2/169. "*Biz sadece bildiğimizle şahitlik ediyoruz.*" Yûsuf 12/81. "*De ki biliyorsanız delilinizi getirin.*" el-Bakara 2/111.

başyapıtların giriş veya sonuç bölümlerinde, eserlerinin taklit ve taassuptan uzaklaşarak okunması gerektiğini belirtmişlerdir.

Metafizik ve dinin filozof ve âlimler içerisinde, gerçekten aklî, ilâhî ve manevî vizyona sahip kimseler tarafından temellendirilebileceği söylenmelidir. Başka bir deyişle örneğin mikropları araştıran bir bilim adamının mikroskop kullanarak ulaştığı tahkike, ilahiyatçıların aklî ve manevî tecrübeyle ulaşması gerekir. Ayrıca İslâm âleminin Batı medeniyetini taklitten uzaklaşarak kendi medeniyetini yeniden inşa edebilmesi için metafizik ve felsefi bilginin yanında sevgi ve merhameti yeniden inşa etmesi gerektiği aşîkârdır. Bunun önündeki en büyük engelin cehalet, ataları körü körüne taklit etmek ve yersiz taassup olduğu ifade edilmelidir.

Kaynakça

- Adıgüzel, Adnan. "İbn Haldun, Medenileşme ve Taklit Üzerine". *Turkish Studies* 11/7 (2016), 17-30.
- Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed. *el-Musned*. nşr. Şu'ayb el-'Arnavût, vd. b.y.: Muessesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- Akyol, Aygün. "Ahlâk-ı Nâsırî'de Ahlâk ve Siyaset İlişkisi: Sevgi Erdemi Merkezli Bir Okuma". *Değerler Eğitimi Dergisi* 10/24 (2012), 7-29.
- Aristoteles. *Eudemos'a Etik*. çev. Saffet Babur. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2017.
- Aristoteles. *Nikomakhos'a Etik*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Aşkoğlu, Nevzat Yaşar. "Hoşgörü ve Tolerans Kavramları Üzerine". *Din Öğretimi Dergisi* 39 (1993), 41-43.
- Bağcı, Hacı Musa. "Hz. Peygamberin Örneğinin Günümüzdeki Önemi". *Hz. Muhammed*. Ed. Mahfuz Söylemez. 107-123. Çorum: İslâmî İlimler Dergisi Yayınları, 2014.
- Başçı, Vahdettin. "Taassup Doğru Düşünmeye Engeldir". *Felsefe Dünyası* 36/2 (2002), 31-36.
- Buhârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi u'l-Musnedu's-Şahîhu'l-Muhtaşar*. nşr. Muhammed Zuheyr en-Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tāvki'n-Necât, 1422/2001.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitâbü't-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arab, 1983.
- Çağrı, Mustafa. "Taassup". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39/285-286. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çetinkaya, Bayram Ali. *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019.
- Çetintaş, İbrahim. *İslâm Düşüncesinde Değerler Metafiziği*. Ankara: Elis Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Çetintaş, İbrahim. *İslam Kültüründe Kurucu Paradigmanın Değişimi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Çetintaş, İbrahim. "İslâm Medeniyetinin Kırılan Dinamiği: Ahlâk". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2014), 85-114.
- Dînânî, Gulamhüseyn İbrâhîmî. *Felsefi ve İrfani Söyleşiler*. çev. Alptekin Dursunoğlu. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2020.
- Döner, Nuran. "Mevlânâ'da Taklit: Nedenleri ve Taklitten Kurtuluş Yolları". *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies* 69/2 (2018), 253-268.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'âs es-Sicistânî. *Sunenu Ebî Dâvûd*. nşr. Şu'ayb el-Arnaût. 7 Cilt. b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Fârâbî. *Kitâbü ehli'l-medînetü'l-fâzıla*. thk. Albert Nasrî Nâdir. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.

- Fârâbî. *Risâletü't-tenbîh ale sebîli's-seâde*. thk. Sübhan Halîfet. Umman: Menşûrâtü'l-Câmiati'l-Ürdüniyye, 1987.
- İbn Miskeveyh. *Tehzîbü'l-'ahlâk fi't-terbiyeti*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1985.
- İlhan, Mehmet. "Dinî İletişimin Önündeki Neo-Harici Engeller Taassup ve Tekfir". *1. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim"*. ed. Yunus Aras vd. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2019.
- İsfehânî, Râğîb. *Müfredâtü'l-elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Adnân Dâvûd. Şam: Dâru'l-Kalem, 1992.
- Kayapınar, M. Akif. "İbn Haldun'da Asabiyet". *Geçmişten Geleceğe İbn Haldun*. 163-182. İstanbul: İsam, 2006.
- Kınalızâde, Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâî*. sad. Murat Demirkol. Ankara: Fecr Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*. çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Mevlâna. *Fîhi Mâfih*. çev. Meliha Ülker Anbarcioğlu. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Mevlâna. *Mesnevî*. çev. Veled İzbudak. 6 Cilt. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları. 1990-1991.
- Molla Sadrâ. *Cahiliye Putlarını Kırarak*. çev. Fevzi Yiğit. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2020.
- Molla Sadrâ. *İlâhî Tecelliler*. çev. Fevzi Yiğit. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2022.
- Molla Sadrâ. *Kalbin Uyanışı*. çev. Fevzi Yiğit. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2018.
- Öner, Necati. *Felsefe Yolunda Düşünceler*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Basım, 1999.
- Razi, Seyyid. *Nehcü'l-belâğâ*. çev. Kadri Çelik. Nürnberg: Ferec Yayınları, 2001.
- Resâ ilu- İhvânî's-Safâ*. Kum: Mektebü'l-i'lami'l-İslâmî, 1405.
- Schuon, Frithjof. *Tasavvuf: Kabuk ve Öz*. çev. Veysel Sezigen. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Temel, Ahmet Vefa. *Kur'ân'ı Kerim Açısından Taassubun Boyutları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sunenu't-Tirmizî*. nşr. Aḥmed Muhammed Şâkir-Fu'âd 'Abdulbâkî. 5 Cilt. Mısır: Şirketu Muşafâ'l-Bâb'l-Halebî, 1395/1975.
- Tusî, Nasruddin. *Ahlâk-ı Nâsırî*. çev. Anar Gafarov-Zaur Şükürov. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.
- Tûsî, Nasîruddîn. *Seçkinler Ahlâkı*. çev. Anar Gafarov. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Uluğ, Sadiye. *Çocuğun Din Eğitiminde Taklit ve Özdeşleşme*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Yahya İbn Adî. *Tehzîbü'l-Ahlâk Ahlâk Eğitimi*. çev. Harun Kuşlu. İstanbul: Türkiye Yazma eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Yılmaz, Hüseyin. *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*. İstanbul: Dem Yayınları, 2019.